

Debat

Biedt de actieve welvaartsstaat een ecologisch perspectief?

Jef Peeters

De actieve welvaartsstaat wordt allereerst gepresenteerd als een 'sociaal' project, als de sociale component van een samenleving die geschoeid is op de leest van een op groei georiënteerde competitieve vrijemarkteconomie. De ecologische problematiek lijkt daarbij niet expliciet aan de orde te zijn en buiten beeld te vallen. Impliciet lijkt daarbij de vooronderstelling dat de ecologische problematiek eigenlijk op dezelfde wijze dient aangepakt te worden als het sociale vraagstuk.

Daarbij moeten we voor ogen houden dat twee benaderingswijzen - als keerzijden van eenzelfde medaille - de ontwikkeling van de kapitalistische vrijmarktsamenleving steeds begeleid hebben. En naargelang de maatschappelijke omstandigheden, en afhankelijk van welk deel van de maatschappelijke elite aan zet was, kwam de klemtoon op één van beiden te liggen. Enerzijds is er het geloof dat gezonde competitiviteit een zelfregulerend systeem is - de mythe van de 'onzichtbare hand'. Anderzijds wordt de noodzaak geopperd van overheidsmanagement om de voorwaarden van die gezonde competitiviteit te bewaken en te bevorderen. En in het verlengde daarvan kan diezelfde overheid negatieve 'nevenwerkingen' van de vrije concurrentie bijsturen. Of het nu om sociaal of om milieubeleid draait, de grondvooronderstellingen van de groeisamenleving staan niet ter discussie.

In de verschillende varianten van de 'derde weg' vinden we beide posities in een bepaalde verhouding terug. De vraag die we hier nu aan de orde willen stellen is of de 'actieve welvaartsstaat' meer is dan een nieuw sociaal compromis om de groeisamenleving gaande te houden. Is het een project dat ook een fundamenteel en reëel antwoord kan bieden aan de ecologische crisis? En wordt het sociale vraagstuk dan op een goede manier aangepakt? Het gaat om een bevraging van enkele van onze fundamentele maatschappelijke vooronderstellingen, een bevraging op het niveau van de doelstellingen. Of, activering waartoe?

Mijn uiteenzetting bestaat uit vier stappen. Eerst wordt een scherp beeld getekend van de fundamentele uitdaging van de ecologische crisis. Vervolgens worden enkele van onze maatschappelijke vooronderstellingen bevraagd. Er wordt dan bekeken wat dat betekent naar de politiek toe. Tenslotte wordt de uitgangsvraag opnieuw gesteld?

1. De ecologische crisis

Het is zeer gangbaar om de ecologische problematiek te herleiden tot de milieuproblematiek als een problematiek die de nodige 'oplossingen' behoeft naast andere problemen. Antwoorden worden dan gezocht in de richting van 'ecologische modernisering', het verhogen van de eco-efficiëntie van onze productie en consumptie. Deze benadering blijft m.i. steken op het niveau van de symptomen omdat er voorbij wordt gegaan aan de manier waarop sociale en milieuproblematiek zich tot elkaar verhouden, en dat zowel lokaal als mondiaal.

Die verhouding werd reeds herhaaldelijk gethematiseerd als een problematiek van 'schaarste'. In het gangbare denken over milieu en samenleving - dat zich o.a. via ideeën als ecologische modernisering binnen het verwachtingspatroon van de industriële levenswijze blijft situeren - leidt deze problematiek tot een impasse. Deze impasse werd door Etienne Vermeersch verwoord als het *Scylla-Charybdis*-principe. "Zolang het huidige wereldbestel in voege blijft, kan men niet anders dan tussen twee klippen laveren. Hoe groter het gedeelte van de wereldbevolking is dat in welstand leeft, hoe meer het ecosysteem in gevaar is; hoe meer het ecosysteem wordt gevrijwaard, hoe meer dit gepaard gaat met mateloze ellende." (Vermeersch 1988:41) Dat betekent m.a.w. dat men er niet uitgeraakt indien men binnen het huidige maatschappelijk systeem tegelijkertijd de rechtvaardigheidsvraag en de milieuvraag wil oplossen. En hier ligt mijns inziens een

centrale uitdaging voor elk maatschappelijk denken dat zich 'groen' wil noemen.

In het hart van dat dilemma staat het vraagstuk van de grenzen, van de eindigheid van de aarde én van onze levensmogelijkheden. Het kernvraagstuk van de ecologische problematiek is dus niet de efficiëntie van onze middelen, maar de vraag naar het 'genoeg', naar de 'sufficiëntie'. "Efficiëntie zonder sufficiëntie is contraproductief." (Sachs 1997:22) Immers, in een eindige wereld betekent een kwantitatieve vermeerdering van de levensmogelijkheden van de één, een vermindering van de (potentiële) levensmogelijkheden van de andere.

Wat dat vandaag reëel betekent kunnen we illustreren aan de hand van de 'ecologische voetafdruk' (Cf. Paredis 1997). Dat is een indicator die ontwikkeld werd om iets te laten zien van de negatieve externe effecten van de economische groei van een land op andere landen. De ecologische voetafdruk geeft weer wat de totale landoppervlakte is die per bevolkingseenheid nodig is om die bevolking in zijn levenspatroon te laten voorzien. Op basis van enkele grote consumptie- en afvalstromen (zoals voeding, huisvesting, vervoer, consumptiegoederen, diensten) berekent men hoeveel productief land er nodig is in de vorm van landbouwgrond, bossen, bebouwd land en land voor fossiele en hernieuwbare energie. Het blijkt dat de ecologische voetafdruk in de industrielanden gemiddeld op 3,5 hectare per persoon ligt, voor een land als India is dat 0,38 hectare per persoon. Bijna een factor 10 verschil. Men kan de berekening ook maken in verhouding tot de beschikbare oppervlakte en dan komt men bijv. tot de vaststelling dat Nederlanders en Belgen zowat 15 keer de oppervlakte van hun eigen land nodig hebben om in hun consumptiepatroon te voorzien. Hier komt het fenomeen van de 'ecologische schuld' van het Noorden t.o.v. het Zuiden in beeld (Cf. Alier 1999).

Prognoses omtrent het milieugebruik met het oog op zowel ecologische duurzaamheid als op een rechtvaardige verdeling van de milieugebruiksruimte - elke wereldburger dezelfde rechten op milieugebruik - laten dan ook een enorme uitdaging voor de industrielanden van het Noorden zien: een reductie met een factor 10 tot 20 - afhankelijk van de beschouwde hulpbron - in energie- en grondstoffenverbruik tegen ca. 2040 (Weterings en Opschoor: 1992). Halen we dat met efficiëntiewinst alleen?

2. Behoefteninterpretatie

Nu zouden we kunnen ingaan op de discussie in hoever de grenzen al in zicht, bereikt of overschreden zijn. Willen we een zicht krijgen hoe er mee om te gaan, dan is het evenwel belangrijker te beseffen dat schaarste niet zomaar een natuurlijk fenomeen is. De huidige schaarste krijgt zijn vorm vanuit een bepaalde cultureel-maatschappelijke dynamiek die er nooit 'genoeg' van krijgt (Cf. Achterhuis 1988).

Een voorbeeld waar we dagelijks mee geconfronteerd worden kan hier duidelijk het fundamentele verschil tussen efficiëntie en sufficiëntie illustreren. Sedert de oliecrisis in de jaren zeventig werd er duidelijk vooruitgang geboekt in het energieverbruik van auto's. De winst in energie-efficiëntie in het autorijden wordt echter opgesoupeerd door het stijgend aantal autokilometers. Anders gezegd: door de stijgende mobiliteit in onze samenleving en door de wijze waarop mensen die mobiliteit willen realiseren. Ik wil hier geenszins beweren dat efficiëntiewinst niet belangrijk zou zijn. Maar om het mobiliteitsvraagstuk en de ermee verbonden milieuproblemen het hoofd te bieden, lijken op één of andere manier ook volumemaatregelen noodzakelijk. Maar dat vraagt om één of andere vorm van interferentie in de mobiliteitsvraag en in de daarmee verbonden keuzen.

Het voorbeeld van de mobiliteit laat ons onmiddellijk zien hoe ecologische problemen verbonden zijn met culturele vraagstukken betreffende levenswijze en levensstijl. Een belangrijk element van een cultuur bestaat juist in haar behoefteninterpretaties, haar culturele modellen van een 'goed leven' en de opvattingen over mens, samenleving, natuur die daaraan ten grondslag liggen. Het is onmogelijk om in het bestek van deze bijdrage dat allemaal te gaan uitspitten. Maar ik wil toch proberen enige problematische kanten aan te geven van hoe in onze samenleving naar behoeften gekeken wordt. Het gaat erom dat die behoefteninterpretaties deel uitmaken van het feitelijke ethos van de welvaartsstaat.

Ik wil daarbij uitgaan van wat ik het 'economisme' van onze samenleving noem: het standpunt dat de globale economie sowieso moet groeien om aan ieders noden te voldoen. Het belangrijkste sociale probleem is dan vooral de kwestie van een rechtvaardige verdeling van wat geproduceerd wordt. Daarbij worden 'overleven' en bevrediging van zogenaamde 'elementaire basisbehoeften' - als voeding, beschutting en gezondheid - gezien als een eerste vereiste waaraan voldaan moet worden vooraleer er aan verdere

vormen van levensvervulling gedacht kan worden.

Een eerste problematische vooronderstelling die in die visie besloten ligt is dat de menselijke behoeften niet alleen onderscheiden kunnen worden, maar in hun bevrediging ook te scheiden zijn. Vervolgens wordt wat iemands basisbehoeften zijn als een neutraal gegeven beschouwd dat onafhankelijk van enige culturele context bepaald kan worden. Daarom ook zou een rechtvaardige distributie van basisgoederen vooraf kunnen gaan aan een meer omvattende oriëntatie op levensvervulling. We vinden deze visie ook weerspiegeld in het spreken over 'materiële' versus 'immateriële' behoeften, in het onderscheid tussen 'welvaart' en 'welzijn'. De scheiding daarvan legitimeert de ont koppeling van materiële productie en leefwereld, waarbij de behoeftenbevrediging dan via het loon bemiddeld wordt. Ik zou deze wijze van behoefteninterpretatie 'abstractionistisch' noemen, omdat zij miskent dat er intrinsieke banden zijn tussen al onze behoeften en de manieren waarop ze bevredigd worden, tussen alle praktijken waarmee we ons leven voltrekken.

Onze gerichtheid op zowel het materiele als het kwantitatieve in de wijze waarop we onze behoeften bevredigen hangt verder samen met een tweede fundamenteel probleem. Het begrip 'basisbehoefte' wordt gedacht vanuit de ervaring van het behoeftige lichaam. Behoeftenbevrediging wordt daarbij essentieel verstaan als gericht op het welbevinden van het lichaam, het vermijden van pijn en het nastreven van genot. Daarbij sluit een tendens aan om heel het menselijk leven in die lijn te gaan begrijpen. Mensen willen gelukkig zijn, en dat betekent 'zich goed voelen'. We stoten daarbij op het geluksbegrip dat expliciet verwoord wordt in utilistische filosofieën, en dat een belangrijk bestanddeel geworden is van de algemene cultuur. Ons leven zou op dat geluk gericht zijn, daaraan zijn betekenis ontleenen, daardoor 'zinnvol' worden. Deze denkwijze heeft het menselijke zelfverstaan van de moderne samenleving behekt, en was een basismotief in het op gang brengen van de industrialisering, het mobiliseren van de ganse werkelijkheid tot een gigantische geluksmachine. Betekenisvolle activiteiten worden daarbij gereduceerd tot voor dat geluk 'nuttige' activiteiten. En het moderne arbeidsethos vindt daarin één van zijn belangrijkste motieven.

In de woorden van de Duitse ecofilosoof Otto Ullrich: 'De centrale mythe van de Europese moderniteit is een op de wereld gericht heilsplan. Het gaat uit van de vooronderstelling dat door niet-aflatende ijver, door aanhoudende vooruitgang in de productie van materiële goederen, door een volledige beheersing van de natuur, door de herstructurering van de wereld in berekenbare, technisch en organisatorisch manipuleerbare processen, automatisch en tezeldertijd de voorwaarden voor geluk, emancipatie en verlossing van alle kwalen worden voortgebracht.' (1992: 278) Het is de droom van een geluk zonder pijn en moeite.

Dat gaat echter om een grote 'illusie'. Ondanks alle schone schijn wordt de geluksbelofte van het moderne heilsplan niet vervuld. Vergeten wordt dat wat ons leven zinnvol maakt van een andere orde is, dat betekenis niet kan 'geproduceerd' worden. En toch zien we voortdurend dat mensen in consumptiegoederen antwoorden zoeken die er niet in te vinden zijn, of hun zogenaamde 'immateriële' behoeften op een materiële manier trachten te bevredigen. De ervaring van het problematische daarvan vinden we bijvoorbeeld verwoord wanneer mensen zeggen dat welvaart toch nog geen welzijn is. We stoten hier op de ecologische crisis als crisis van het menselijke zelfverstaan. Fundamenteel is hier opnieuw het thema van de grens, van onze radicale eindigheid. Het geluksstreven lijkt inderdaad 'eindeloos' te zijn - elke bevrediging roept het verlangen op naar een volgende bevrediging. Daartegenover is eindigheid een wezenlijk element voor betekenis. Juist begrenzing is constitutief voor zinverving. Als voorbeeld daarvoor kan ik wijzen op de uniciteit, oninwisselbaarheid, beperktheid en daardoor ook kwetsbaarheid van onze meest nabije relaties (ouders, kinderen, levensgezel, vriendin). Een zo belangrijk 'goed' als erkenning hangt daarmee samen, is slechts onrechtstreeks te bekomen, en is dus niet grijpbaar of 'produceerbaar'.

Daarbij kunnen dergelijke betekenissen het best tot stand komen tegen de achtergrond van een stabiele en duurzame wereld die door zijn objectiviteit houvast biedt. De permanente mobilisering van alles in functie van de maatschappelijke productie, gemotiveerd vanuit 'oneindige' behoeften, vernietigt ook die wereld.¹ Anders gezegd: juist het 'activisme' van het industrialisme ondergraaft structureel de basis voor een zinnvol menselijk leven. En dat is niet anders wanneer we onze samenleving als een 'risicosamenleving' bekijken. Risicobestrijding verschijnt immers zelf als een oneindig activistisch proces. Het basismotief daarvan blijft het geloof dat we alle voordelen van de moderne samenleving kunnen blijven plukken, omdat

¹Deze gedachte is gebaseerd op Hannah Arendt. (Cf. Schellens e.a. 1997)

de nadelen ervan als principieel 'oplosbaar' beschouwd worden. (Bauman 1998)

Om samen te vatten: De mateeloesheid van ons economisch systeem produceert ondanks alle overvloed schaarste, gekoppeld aan een radicale heteronomie, namelijk een zeer grote afhankelijkheid van complexe bureaucratische en technische systemen. Die mateeloesheid staat echter niet zomaar tegenover ons als een industrieel systeem dat ons onderdrukt, maar maakt deel uit van de moderne culturele verwachtingspatronen en motivatiestructuren, van de manier hoe naar behoeften wordt gekeken.

3. Een ecologisch politiek perspectief.

Zoals boven betoogd werd, kan de ecologische problematiek gekenmerkt worden als een dilemma. Sociale en milieuproblematiek lijken twee haaks op elkaar staande dimensies van de maatschappelijke vraagstelling. De vraag naar een uitweg stelt zich dan niet als het zoeken van een 'derde weg', een nieuwe vorm van het oude sociale compromis. Van beslissend belang is het aan de orde stellen van een derde maatschappelijke dimensie die de andere twee dimensies mee opneemt: de levenswijze² met zijn motivatie- en verwachtingspatronen. De vraag naar 'sufficiëntie' is daarvan een belangrijk element.

Het uitdrukkelijk naar voren halen van de levenswijze als een 'politiek' thema is vandaag allesbehalve vanzelfsprekend, want anti-liberaal. De vraag naar de levenswijze - naar het 'goede leven' - wordt beschouwd als een zaak van individuele keuze, weliswaar ondersteund door een maatschappelijk gegeneerde basis. Met onze uiteenzetting over behoefteninterpretaties hebben we geprobeerd aan te geven dat die basis allesbehalve neutraal is t.o.v. die vraag. Er lijkt zelfs een intrinsiek verband te zijn tussen het economisme van onze samenleving, en een liberalisme dat menselijke vrijheid voorstelt als een keuze op een markt.

Kunnen we dergelijke 'culturele' vraagstukken politiek aanpakken? En wat kan dat betekenen? Het kan zeker niet gaan om een vorm van 'maakbaarheid' van de cultuur door de politiek. En verder dient benadrukt dat het ook geenszins om een moraliserende verhouding - het opgeheven vingertje! - tegenover de individuen gaat. Dat zou immers vooronderstellen dat het individu over de nodige autonomie zou beschikken om zijn levenswijze naar een moraliserend discours te schikken. Welke autonomie heeft de gewone burger vandaag (buiten de keuzevrijheid van de markt)?

Volgende elementen mij wel wezenlijk voor een ecologische politiek. Vooreerst dient het discours over de levenswijze wel degelijk een maatschappelijk discours te worden. Onze democratie moet dus meer substantie krijgen, i.p.v. zich eenzijdig te richten op de vraag naar de rechtvaardige verdeling van kansen. En het is een politieke opdracht om het inhoudelijke maatschappelijk debat te stimuleren. Dat is van wezenlijk belang voor mijn tweede punt.

In een complexe en zeer snel evoluerende wereld als de onze is de mogelijkheid van individuen om verantwoordelijkheid te dragen voor hun levenswijze beperkt. Zij hebben weinig vat op de structurele kaders die hun levens bepalen. Om vorm te kunnen geven aan nieuwe levenswijzen moeten burgers dus meer 'culturele speelruimte' krijgen. Daarom is het een belangrijke politieke opdracht om binnen de maatschappelijke dynamiek grenzen te trekken. Grenzen zullen enerzijds beperkingen stellen aan levenswijzen die als niet-legitiem ervaren worden. Anderzijds vormen zij de noodzakelijke voorwaarde voor de gewenste speelruimte. Het centrale belang van zoiets als een 'groene' belastinghervorming is m.i. daarin gelegen.

Ook de sociale politiek als een politiek van herverdeling moet in het licht van bovenstaande punten herijkt worden. Allereerst dient de herverdeling - zowel lokaal als mondiaal - geradicaliseerd te worden. Veelal wordt daarbij gewezen op de conflictueuze aard van de bestaande ongelijkheid. Een belangrijk argument is hier ook dat het doorprikken van de illusie van de moderne geluksmythe het reeds bestaande ressentiment kan vergroten, wat extreem-rechts alleen maar in de kaart kan spelen. Herverdeling is een voorwaarde om de discussie over de levenswijze te kunnen voeren. In een eindige wereld komt groei nooit zomaar iedereen ten goede, en kan bovendien niet eindeloos doorgaan. Herverdeling betekent dan noodzakelijk 'afnemen van de rijken'.

²Omwille van zijn omvattendheid verkies ik de term 'levenswijze' boven het meer modieuze 'levensstijl', dat in de huidige context te veel de associatie oproept van een vrije keuze op de 'levensmarkt'.

Ook de betekenis van herverdeling krijgt vanuit het zoeken naar nieuwe levenswijzen een radicale wending. Het gaat niet zomaar om het verdelen van wat er is, maar om een wedertoe-eigening van bestaansvoorwaarden, het herwinnen van autonome levensruimte. Herverdeling is dan allereerst een machtsvraagstuk, een vraag om reële toegang tot de eigen bestaansmogelijkheden.³ En het tot stand brengen van een stabiele en duurzame wereld is daarvoor een noodzakelijke voorwaarde. We stoten opnieuw op de politieke taak tot het stellen van grenzen. Een menselijke wereld, een huis, een *oikos*, is maar mogelijk op basis van begrenzing.⁴

4. Activering?

Het wordt tijd om onze uitgangsvraag opnieuw te stellen. Bij wijze van conclusie beperken we ons daarbij tot het stellen van enkele vragen in de kantlijn van het concept van de 'actieve welvaartsstaat'. Het bovenstaande zou moeten duidelijk maken dat vanuit een ecologische invalshoek dat concept op losse schroeven komt te staan, en misschien zelfs een intensivering van het maatschappelijk dilemma kan inhouden.

In welke termen wordt er over 'kwaliteit van leven' gesproken? Wordt de vraag naar de maatschappelijke doelstellingen echt gesteld? In welke mate worden er vragen gesteld bij het gevestigde ethos en de daaraan ten grondslag liggende geluksopvattingen? Participatie is inderdaad een essentiële menselijke behoefte, maar wordt de vraag naar het waaraan en het waartoe au sérieux genomen? Iedereen heeft zagezegd recht op 'nuttige' activiteit, en dat gaat verder dan reguliere arbeid⁵. Ook zorgactiviteiten horen daartoe. Maar wordt de eigen betekenis van 'zorg' dan niet gereduceerd en ingelijfd bij het heersende arbeidsethos?

En dan die mooie uiteenzetting - ethisch perfect kloppend - over 'verantwoordelijkheid' blijft die niet te abstract? Kan je over verantwoordelijkheid spreken zonder die te plaatsen in de context van de reële maatschappelijke dynamiek? Ligt hier niet eerder een collectieve, en dus 'politieke' verantwoordelijkheid - en ook moed om de zaken aan te pakken! - dan een individuele? In een situatie waarin onze vrijheid in belangrijke mate beperkt wordt tot de keuzevrijheid van de markt - en dan nog beperkt tot de beter gesitueerden -, lijkt 'activering' tot verantwoordelijkheid een perverse trek te hebben.

³Op mondiaal vlak is bijvoorbeeld de problematiek van de voedselveiligheid een goede illustratie van waar het om draait. (Cf. Peeters 1997)

⁴Misschien zullen sommigen de vraag stellen waarom in een stuk dat vanuit een ecologische invalshoek schrijft niet over 'natuur' gesproken wordt. Ik ben van mening dat de ecofilosofie in heel zijn verscheidenheid om de betekenis van die begrenzing draait. En daarin heeft de verhouding van mens en natuur een belangrijke plaats. Hier moesten ons beperken tot het stellen van dat fundamentele uitgangspunt.

⁵Zie bijvoorbeeld het rapport van de Commissie Arbeid en Niet-arbeid aan de Koning Boudewijnstichting *Arbeid en niet-arbeid: naar een volwaardige participatie*, Garant, Leuven/Apeldoorn, 1999. Frank Vandenbroucke verwijst daarnaar in zijn Den Uyl-lezing.

Literatuur

Achterhuis, H., 1988, *Het rijk van de schaarste*, Ambo, Baarn.

Alier, J.M., 1999, 'Ecologische schuld versus buitenlandse schuld', in: *Oikos*, Nr.11, p.59-84.

Bauman, Z., 1998, 'De risico's van de 'Risikogesellschaft'', in: *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*, Boom, Amsterdam, 48-72.

Paredis, E., 1997, 'Kan meten de wereld redden?', in: *Oikos*, Nr.3, 29-49.

Sachs, W., 1997, 'What Kind of Sustainability?', in: *Resurgence*, Nr.180, 20-22.

Peeters, J., 1997, 'Vrijhandel of voedselveiligheid', in: *Oikos*, Nr.4, 55-61.

Peeters, J., 1999, 'Duurzame ontwikkeling of duurzame levenswijze?', in: *Ethische perspectieven*, jg.9/1, 16-28.

Schellens, G., Peeters, J., Peeters, R., 1997, 'Moderne arbeid - ondermijning van de wereld', in: *De gids op maatschappelijk gebied*, jg.88, p.621-635.

Ullrich, O., 1992, 'Technology', in: W. Sachs (ed.), *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*, Zed Books, London, 275-287.

Vermeersch, E., 1988, *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay*, Marc Van de Wiele, Brugge.

Weterings, R., Opschoor, J., 1992, *Milieugebruiksruimte als uitdaging voor technologie-ontwikkeling*, Publ. RMNO Nr.74, Rijswijk.